

SLOVENSKI ŽUPANI

Kaj pomenja beseda »župan«. Župani, slovanski oblastniki.

Županska oblast je že od nekdaj med Slovenci najbolj poljudna in ugledna. Kolikor so imeli naši predniki raznovrstnih oblastnikov tekom stoletij, o katerih pričajo še ohranjene listine in ki se jih hočemo pozneje spominjati, so se vendar župani najbolj med ljudstvom udomačili. Po pravici poudarja naš Linhart, da pri nobenem slovanskem narodu nista ime in veljava županova ostali tako stalni kakor pri Slovencih. Z malimi izpremembami ju nahajamo po vsem onem ozemlju, ki je bilo nekdaj od Slovencev naseljeno, tako na Zgornjem Štajerskem okoli Gössa, Gradca, Ehrenhausena, Lipnice, na Zgornjem Koroškem, kjer se omenjajo: suppan, suppanhaus, suppleut in med kranjskimi Kočevarji. Kočevski urbarij iz l. 1574. jih navaja po vseh vaseh, omenja tudi zemljišča, »župnice«, od katerih imajo užitek, dokler opravljajo župansko službo (suppnicza, suppgründtl) in druge dohodke, ki jih dobivajo (suppgerechtigkeit).¹ Iz slovenskega župana je nastal tudi madjarski ispan, ki pomeni načelnika večjega okraja (komitata).²

Iz slovenskih županij se sicer ni razvila enotna in trajna država, kakor pri Hrvatih, kjer so bile stare župe osnovni deli hrvatske države, župani njeno prvotno plemstvo in sam knez ali kralj kot veliki župan le prvi med vrstniki. Tudi ne moremo pokazati toliko žup kakor Čehi, kjer jih je Dudik okoli l. 1200. naštel devetnajst le na Moravskem, ki pa izza trinajstega stoletja vedno bolj ginejo. Pri nas županska oblast sicer ne kaže toliko vnanjega sijaja, tudi so se tekom stoletij zgodile z njo raznotere izpremembe, zato se je pa tem dalje ohranila in zapustila svoje sledove v vsem našem socialnem življenju. Le pomislimo na izredno veliko število osebnih imen, ki se izpeljujejo od besede župan (Zupan, Zupanič, Zupančič itd.), enako mnoga krajevna imena, ki jih hočemo še tekom razprave omeniti.

Vse to kaže, da gre pri županih za starodavno in pristno domačo ustanovo, ki se je več kot tisoč let ohranila, dasiravno dandanes nima več tistega pomena, kakor nekdaj.

Zadnji čas se je učeni svet zelo zanimal za naše slovenske župane. Povod je

* Dr. Josip Gruden, 1869–1922, zgodovinar in profesor na bogoslovju v Ljubljani.

Prispevek predstavlja prvo in drugo poglavje knjige dr. Josipa Grudna *Slovenski župani v preteklosti*, ki je izšla v založbi Leonove družbe v Ljubljani leta 1916.

¹ *Mittheilungen des Musealvereines* 1890, str. 140 sl.

² Miklošič: *Slav. Elemente im Magyarischen* (Denkschriften der kais. Akademie, Phil.-hist. Klasse 21).

dal graški socialni zgodovinar *Peisker*, ki je hotel v naših srednjeveških županih najti ostanke nomadskega plemena, ki je zagospodovalo nad kmečkim ljudstvom. Ti dve družabni plasti sta baje prav razločno še zaznati v srednjem veku na Spodnjem Štajerskem, kjer stoji navadno po raznih krajih masi kmečkega ljudstva nasproti več privilegiranih županov, katerih prvotni pastirski značaj se pozna na obsežni živinoreji.³ Zato *Peisker* poudarja, da je imel na Spodnjem Štajerskem še v 13. stoletju družabni sestav starinski značaj, ki ga moremo označiti kot napol-nomadstvo. *Peisker* je tudi izkušal znani obred ustoličenja koroškega vojvoda razlagati s pomočjo svoje teorije, češ da imamo na Koroškem pred seboj kmečko državo, katero so ustanovili zmagoslavni kmetje, ko se jim je posrečilo z uporom otresti se jarma županov. Po njegovem zgledu je *Puntschart* svojo knjigo »Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten (1899)« oprl na podmeno, da nam znameniti obred predstavlja župana-vojvoda, ki je bil nekdanj kot nomad vsemogočen gospod, pa mora zdaj sprejeti vladu iz rok podložnega kmeta. *Puntschartova* knjiga je že zdaj važno delo za starejšo slovensko socialno zgodovino, dasiravno ne moremo pritrditi njenim izvajanjem, v kolikor se opirajo na *Peiskerjeve* nazore o prvotnem značaju slovenskih županov. Močno oporo so našle pozneje *Peiskerjeve* teorije na preiskavah vseučiliškega profesorja dr. Vladimira Levca o naselbinah Ptujkega polja (»Pettauer Studien«),⁴ kjer je prerano umrli slovenski učenjak izkušal nazore svojega mojstra znanstveno utemeljiti in je podal mnogo zanimivih podatkov. Toda v bistvu se *Peiskerjevi* nazori niso dali opravičiti. – Najodločneje je nastopil proti njim dunajski profesor dr. *Alfons Dopsch* s knjigo: »Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven« (Weimar 1909), kjer je *Peiskerjeve* trditve drugo za drugo pobil in pokazal, kakšne zračne gradove je postavil *Peisker* s svojimi teorijami, katerim pa manjka trdnih, zanesljivih tal. *Dopscheva* izvajanja so splošno točna in temeljita, vendar ne zadovoljujejo v vseh posameznostih. Zato bomo tekom naše razprave še imeli priliko obširneje govoriti o njih.

Vsa ta učenjaška polemika je spravila na dan mnogo novega znanstvenega gradiva o slovenskih županih, njih početku, značaju, pomenu in njihovi službi. Z raznih plati se je osvetljevalo njihovo socialno stališče in delovanje. Pri tem se je pokazalo, da je z župani v tesni zvezi vsa starejša slovenska socialna in gospodarska zgodovina. Zato je za nas povoda dovolj, da se nekoliko natančneje pečamo s tem vprašanjem, zlasti ker so trditve in sodbe tujih učenjakov o naših upravnih uredbah mnogokrat zmotne in pomanjkljive.

Poglejmo najprej, kaj pomeni beseda *župan*? Njena etimologija še ni popolnoma gotova. *Linhart* je svoj čas naivno razlagal, da pride župan od besede *zovpan*, češ da mora ljudi skupaj sklicati, kar se godi na Spodnjem Štajerskem z rogom. Ko je l. 1889. pri nas *Milkowicz* načel vprašanje o slovenskih županih, je izkušal besedo župan spraviti v stik z nemškim gau (*gawi, gowa, gouwa*), ki se je

³ Prim.: *Peisker: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotaren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung.*

⁴ *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. Bd. XXVIII., pag. 171 seq.; Bd. XXXV., pag. 64 seq.*

v slovanskih jezikih izpremenil v saupe, sup, župa, drugi del »pan« = ban bi torej označil gospodarja kakega okraja.⁵ Seveda ta razlaga ni našla priznanja. Po Miklošiču (Etym. Wörterbruch) pomenja staroslovanski župan vladarja ali gospodarja kakega okrožja (»Beherrscher eines Bezirkes«). Brücknerju se zdi beseda tujka in pomeni isto kakor staročeški *hpan* (pan) = gospod. Največ priznanja je našla zadnji čas med slavisti Brugmanova razlaga, ki jo izvaja iz podlage »geupa« in jo spravlja v stik z indskim glagolom »gopayati« = »on varuje ali čuje nad čim«. Župa pomenja torej prvotno stražo ali varstvo in tudi kraj, ki se varuje ali čuva. Praslovanska oblika je bila »geupa«, iz katere je z izpremenom »eu« v »u« in omehčanjem predidodega soglasnika nastala mlajša oblika »župa«. Peisker, ki si je prisvojil Brugmanovo razlago, iz nje takoj sklepa, da pomenja »župa« prvotno pašo (»regio pastoria«) »župan« pa pastirja (compastor, Weidenosse) in izrablja etimologijo v podkrepljene svoje teorije.⁶ – Balzer se ni spuščal v nezanesljive etimološke preiskave, ampak se je zadovoljil z ugotovitvijo, da župan pri Slovanih pomeni sploh oblastnika in uradnika.

Dasiravno nam beseda sama ne razkrije pomena in značaja naših starih županov, je vendar toliko gotovo, da imamo v njih ohranjene najstarejše in pristno slovanske oblastnike.

Grški zgodopisec Prokopij nam v 6. stoletju opisuje državno uredbo pri Slovanih na sledeč način: »Ta naroda, Sloveni in Antje, nimata samovladarja, temveč živita od nekdaj kot demokratično ljudstvo in zato se pri njih vedno javno razpravlja o koristnih in škodljivih zadevah. Enako postopajo tudi v vseh drugih rečeh po svojih starih navadah.«⁷ Par stoletij pozneje (952) je grški cesar Konstantin VII. Porfirogenet označil natančneje slovanske oblastnike, piše: »Vladarjev pa, kakor pravijo, ta ljudstva (Jugoslavlani) nimajo razen županov-starcev, kakor tudi ostali Slovani.«⁸ In skoraj ob istem času (973) poroča arabski potovalec Ibrahim Ibn Jakub o severnih Slovanih: »Nimajo nobenega kralja in se ne pokoravajo kaki posamezni osebi, temveč njihovi oblastniki so njihovi starejšine.«⁹ O teh razmerah se je Ibrahim poučil na dvoru cesarja Otona I. v Merseburgu in njegovo poročilo se lepo strinja s tem, kar pripoveduje Konstantin Porfirogenet o Jugoslavlanih. Zgodopisec Nestor večkrat omenja v svoji kroniki »starejšine« kot glavarje posameznih rodov ali načelnike mest. Tudi Peisker navaja v svojem delu: »Die ältern Beziehungen« par listin, ki dobro osvetljujejo razmerje med oblastniki in podložniki pri slovanskih rodovih, tako listina iz l. 1182. o polabskih Slovanih (Dalemincih); kjer se navajajo »starejšine« vasi, kate-re (Slovani) v svojem jeziku imenujejo »župane« (seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant).¹⁰

⁵ Milkowicz: *Die Supaneiverfassung* (Mittheilungen des Musealvereines 1889, str. 4 sl.).

⁶ Peisker: *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*, str. 103 sl.

⁷ Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev*, I., str. 28.

⁸ Migne: *Patrologiae cursus completus. Series graeca posterior t. CXIII*, col. 251.

⁹ Peisker: *Die älteren Beziehungen etc.*, str. 132.

¹⁰ Peisker: *Die älteren Beziehungen etc.*, str. 132.

Besedi župan in starejšina se torej rabita vzajemno. Dasiravno se imenuje »starejšina« navadno glavar kake rodbine ali zadruga, vendar utegne pomeniti tudi predstojnika župe ali plemena. Enako župan po besednem pomenu označuje predstojnika župe (večjega okrožja), a se rabi tudi za glavarje malih naselbin, ki štejejo komaj tri ali štiri zemljišča.

Srbski in bosenski dinasti so se do novega veka imenovali župani ali veliki župani, enako kakor tudi naši vaški predstojniki. Pri Hrvatih se župani vzpostavljajo z grofi (comites) in župe so obsegale vso ono ozemlje, kjer se je naselilo isto pleme (generatio, genus).¹¹ Isto je bilo tudi pri Slovencih v najstarejši dobi narodne samostojnosti. Pozneje nam označuje župan vsakega oblastnika ali sodnika, naj ima potem že višjo ali nižjo stopinjo pri javni upravi.

Ker je bila županija pri Slovanih izprva največja enota in župani edini oblastniki, si lahko razlagamo, zakaj so skoraj vsi drugi izrazi za označevanje vladarjev in oblastnikov izposojene, tuje besede, tako: knez, kralj, cesar. Domačim besedam lahko prištevamo le še vojvoda in vladiko. Prvi izraz označuje načelnika ali voditelja v boju, drugi pa v knjižnem jeziku pomenja le cerkvene oblastnike (škofo) in je med ljudstvom skoraj neznan.

Zadruga – Staroslovenski veliki župani

Pot do županov nas vodi preko zadrug, ki so bile osnovne organizacije vsega družabnega življenja pri Jugoslovanih. Že štajerski zgodovinar Krones je spoznal, da so župani v najtesnejši zvezi s staroslovenskim zadrugarstvom, ki je vplivalo tudi na snovanje vasi in naselbin.¹²

Kaj je bila zadruga, ni treba na tem mestu obširneje razkladati. Obsegala je več rodbin pod eno streho, združenih po krvnem sorodstvu, ki so imele skupno gospodarstvo. Osnovana je bila torej na rodbinski in imovinski vzajemnosti. Načelnik zadruga je bil starešina, ki je vodil gospodarstvo, razdeljeval delo in skrbel za vse potrebe zadrugarjev. Ni dvoma, da so tudi Slovenci prinesli s seboj to socialno ustanovo v sedanjo svojo domovino in jo vsaj deloma ohranili skozi ves srednji vek do najnovejšega časa.

Ako je zadržno življenje med Slovenci dovolj izpričano, pa imamo o višjih socialnih tvorbah pri njih le malo poročil. Več zadrug je tvorilo *župo*, kateri je načeloval *župan*. Višja enota je bila plemenska zveza, ki je obsegala vse ozemlje, naseljeno od istega rodu ali plemena (genus, generatio). Navadno je bila to kaka zemljepisna celota: večja dolina ob reki, svet med dvema vodama itd. Kakor pri Hrvatih, si moramo tudi pri Slovencih tja do 8. stoletja misliti plemensko zvezo kot navadno. Tem večjim okrajem so načelovali župani, ki so se kot voditelji v

¹¹ Klaić: *Povijest Hrvata*, I., str. 130.

¹² Krones: *Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogtums Steier*, str. 437: »Sicherlich haben wir bei den Supanen der alten Steiermark an eine uralte Einrichtung zu denken, die mit dem altslawischen Geschlechter-oder Familienverbände zusammenhängt, der ja auch der Dorfbildung zugrunde lag.«

boju nazivali tudi vojvode. Take vrste župani so bili: Valuk, Borut, Gorazd, Hotimir, Volkun, Vojnomir, Pribislav, Semika, Stojmir, Etgar. Med plemenske županije smemo prištevati »hrvatsko županijo« (pagus Chrovati), ki je obsegala povodje Gline z rodovitno ravnino med Vrbskim jezerom in Velikovcem, in je v 8. stoletju postala središče zvezne slovenske državnice. Na vzhodnem Štajerskem, kjer se proti koncu 9. stoletja omenja Duplebska grofija, smemo prej z veliko verjetnostjo iskati slovensko županijo s središčem v Radigojevini (Radgoni). Nemško ime Ratigoysburg (Radkersburg) nam tudi priča, da je imela župa v tem gradu svoje utrjeno zavetje ali branik ob sovražnih napadih, kakršna sta bila na Koroškem Blatograd in Krnski grad. Ob spodnji Muri je bilo naseljeno plemo Gjüre, ki je imelo svoje središče v gradu Spodnja Lendova, ki je bil z vodami in močvirji zelo utrjen. V 13. stoletju se omenja tu neki grof Hahold, ki je brez dvoma stopil na mesto prvotnih županov. Od njega izvira znana grofovska rodbina Banfy, ki je imela več stoletij v posesti gospostvo Lendova.¹³ Slednjič moramo šteti v isto vrsto tudi »velike županije« na Beneškem: landarsko, šentlenartsko in belgrajsko. Že koroški zgodovinar Ankershofen je slutil, da so na mesto slovenskih velikih županij v dobi frankovske oblasti stopile grofije (comitatus), katere so upravljali grofi (comites).¹⁴ Isto nam potrjujejo hrvatski zgodovinski viri, kjer se župani od 11. stoletja naprej imenujejo »comites« in županije »comitatus«. – O delovanju in oblasti naših »velikih« in malih županov v tej dobi nimamo podrobnejših poročil. Pač pa smemo po analogiji sklepati, da je bila slična, kakor pri Hrvatih in drugih slovanskih plemenih. – V prvi vrsti je bil župan sodnik med zadrugami in njih posameznimi člani. Zato je prvo vprašanje umeščujočega kmeta pri Krnskem gradu o novem vojvodu: »Če je pravičen sodnik, skrben za blagor dežele in svobodnega rodu?« In novega vojvoda prvo opravilo je, da gre popoldne na Gosposvetsko polje, kjer je postavljen njegov »sodni stol«, in deli zajme.¹⁵ – Razen tega je bil župan v paganskih časih tudi svečenik svoje župe, kakor starejšina (domačin) svoje zadruge, ker stari Slovani niso imei posebnih duhovnikov; za časa vojne pa je načeloval župni in plemenski vojski. Od tod imena: »vojvoda, herzog, dux«.

Preko plemenskih zavez in velikih županij se socialna tvorilna sila Slovencev ni povzpela. Le rodbina in zadruga sta bili strogo organizovani. Starejšina je imel kot gospodar in lastnik združnega premoženja pravo vladarstvo nad drugimi člani. Bil je sodnik med zadrugarji, skrbel za njih varstvo in bil v paganskih časih tudi duhovnik rodbine. Vsaka zadruga, vsako plemo je častilo duše svojih umrlih glavarjev kot božanstva. Vsaka hiša je imela svojega hišnega duha, na katerega spominjajo besede: Ded, Šetek ali Šotek itd.¹⁶ Zunanji vplivi so včasih za kratek

¹³ Krčelič: *Hist. cath. eccl. Zagrabienensis*, pag. 86.

¹⁴ Ankershofen: *Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten*, II., str. 359: Bei dieser Einteilung des Landes in Komitate mag. die unter den slavischen Fürsten bestandene Theilung in Zupanien wenigstens zu Grunde gelegt worden sein.

¹⁵ Na sličnih stolih so tudi bosenski župani in vojvodi razsojali pravde. Priči za to sta nam še obranjeni, namreč »herceg Stjepana stolica« iz 15. stoletja in »stolica kralja Sandala« iz iste dobe v sarajevskem muzeju. *Prim. Argo VIII.*, str. 11 sl.

¹⁶ Krek: *Einleitung*, str. 410.

čas ustvarili neke vrste zvezno državo, kakršna je bila v prvi polovici 7. stoletja Samova država in v 8. stoletju koroška država pod Borutom, Gorazdom in njegovimi nasledniki. Toda ti poizkusi niso bili trajni in niso privedli do stalnih državnih tvorb.¹⁷

Na tem mestu moramo omeniti, da je tudi maloštevilno slovensko plemstvo, ki se omenja v 9. in 10. stoletju, imelo svoj izvor v županih. Ako je županska oblast v rodbini postala dedna, kakor je vojvodska čast prešla od Boruta na Gorazda in Hotimira, so se nositelji te časti naravno čutili vzvišene nad preproste ljudi, tembolj, ker so jih vzporejali s frankovskimi grofi (comites). Bogata posestva, ki so jih dobili na priporočila vplivnih oseb od kralja ali cesarja, so še dvignila njih ugled. V to vrsto plemstva spada grof Vitogoj, ki je imel l. 859. svoja zemljišča v Admontski dolini, plemenitaš Svetopolk, ki je živel proti koncu devetega stoletja poleg koroške Krke, Pribislav, ki je imel svojo lastnino blizu Medvod na Kranjskem in še mnogi drugi. Tudi če bi zasledovali rodovnike marsikaterih naših odličnih plemiških rodbin nazaj v zgodnji srednji vek, bi morda včasih naleteli na preproste slovenske župane ali svobodnjake kot pradede, katerih potomci pa so si pozneje nadali nemško ime in pozabili na svoje pokolenje.

¹⁷ Iz tega razloga je nedavno dr. Pivko v »Časopisu za zgodovino in narodopisje« (1914. str. 155 sl.) pobijal Fredegarjevo poročilo o Samovi češko-slovenski državi, češ »da so frankovski in bizantinski zgodovinarji popolnoma edini v poročilih o neizmerni slabi organizaciji slovenskih plemen in zadrug, ki ni pripuščala nobene trajne, preko lokalnih razmer segajoče politične zveze. Taki narodi so vselej šele po večstoletnem razvoju prihajali do nekakih nazorov o državi ali vladi. Iz psiholoških ozirov je torej zanikati vprašanje, ali so Slovenci in Čehi imeli že v 7. stoletju krepko državo.« Toda »s psihološkimi razlogi« se izpričana zgodovinska dejstva ne dajo ovreči. Nihče ne trdi, da je bila Samova država trajna in krepka, a nastala je pod pritiskom vnanjih razmer. Kdor bi hotel Fredegarjevo poročilo v tej točki dokazati kot nezanesljivo, bi že moral nastopiti s konkretnimi dokazili, kakor jih čitamo na tistih dveh straneh (»Fredegar ni zanesljivo kronist«, »o karantanskih in čeških zadevah ne ve vobče ničesar«, »v ostalih frankovskih kronikah ne nahajamo nikjer poročil o večjih tvorbah pri Slovanih« itd.). Primerjaj temeljita Kosova izvajanja k Fredegarjevemu poročilu v »Gradivu« (I. str. 195 sl.). Ako naj tudi zavržemo solnograškega brezimnega zgodopisca (Anonymus de conversione Bagoariorum et Carantanorum), ki nam je bil doslej glavni vir za staroslovensko zgodovino, ker je po mnenju dr. Pivkote »netočen in zasleduje s falzifikati svoj posebni smoter«, potem si bomo s takim »kritičizmom« sami izpodkopali tla, na katerih stojimo.